

21. Ришов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. – К., 2007. – С. 437–477.
22. Ткачук Т.М. Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутень з мальованим посудом (етапи ВІІ-СІ) / Т.М. Ткачук // Trypillian Civilization Journal. – Адреса доступу : <http://www.trypillia.com/index.php> (дата доступу 20.01.14).
23. Пашкевич Г.О. Результати палеоботанічного дослідження трипільського поселення Чечельник / Г.О. Пашкевич, В.А. Косаківський // Тези доп. Х Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 14–15.
24. Пашкевич Г.О. Рільництво племен трипільської культури / Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко. – К., 2006. – 144 с.
25. Косаківський В.А. Хліборобство племен трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Дністра (етап СІ) / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Вісник інституту історії, етнології і права. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2011. – Вип. 9. – С. 7–10.
26. Косаківський В.А. До історії трипільського ткацтва / В.А. Косаківський // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2003. – С. 63–66.
27. Рудь В.С. До історії ткацтва на Поділлі / В.С. Рудь // Подільське традиційне ткацтво : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Вінниця, 30 вересня – 1 жовтня 2008 р. / Ред. кол. : Т.О. Цвігун, В.А. Косаківський (наук. ред.), О.І. Назарець. – Вінниця, 2009. – С. 49–53, + кол. іл. – С. 4–5.
28. Косаківський В.А. Пізньотрипільська кераміка басейну р. Савранки // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. – Київ-Опішня, 1993. – С. 148–150.
29. Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутеньської культурно-історичної спільності (мальований посуд) / Т.М. Ткачук. – Вінниця, 2005. – Ч. 2. – 418 с.
30. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.

Рудь В.С. ТРИПОЛЬСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ ЮЖНОГО БУГА: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассмотрены достижения отечественных археологов в полевых и аналитических изучениях памятников конца среднего – начала позднего Триполья (этапы ВІІ-СІ), расположенных в бассейнах верхних течений рек Дохна и Савранка Правобережья среднего течения Южного Буга.

Ключевые слова: история исследований, трипольская культура, историографический период, полевые исследования, относительная хронология, хозяйство.

Rud V.S. TRYPILLIA SITES OF THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE REACHES OF THE SOUTHERN BUG: HISTORY OF INVESTIGATIONS

In the article the author writes about the achievement of national archaeologists in the field and analytical studies of Trypillia culture sites (stages ВІІ-СІ), which are located in the upper reaches of the Dohna and Savranka rivers (middle reaches of the Right Bank of the Southern Bug).

Keywords: history of investigation, Trypillia culture, historiographical period, field studies, relative chronology, economy.

УДК 94(438)»16-17»

Е.О. Зваричук, С.В. Маланчук

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано соціальну та етнічну структуру населення Подільського воєводства в другій половині XVII–XVIII ст. Визначено що, міське населення Подільського воєводства у досліджуваній період складалось з трьох основних груп: багатой верхівки, поспільства і бідноти. На підставі цього з'ясовано, що соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також поляки, євреї, вірмени, представники інших національностей.

Ключові слова: міська верхівка, міське поспільство, міські низи, замкове управління, магистрат, міська адміністрація, духовенство, соціальна група, етнічна структура, цех, привілей, демографія, громада, самоврядування.

Характерною особливістю етнічної історії України є формування багатоетнічного складу її населення. Сучасна українська держава є багатонаціональною країною, де переплетено велике розмаїття етнічних культур, які багато століть мирно мешкають пліч опліч. Сьогодні одним із найголовніших завдань та пріоритетним напрямком розвитку України є збереження та примноження традицій різних народів і недопущення визрівання конфліктів на національному ґрунті. В даному випадку в контексті історії формування етнічної та соціальної структури в Україні не є винятком і Подільський край, який впродовж багатьох століть був центром перетину багатьох етнічних культур та різних соціальних верств населення.

Відтак, метою статті є висвітлення соціальної та етнічної структури населення Подільського воєводства в другій половині XVII–XVIII ст., визначення головних соціальних груп міського населення Подільського воєводства у другій половині XVII–XVIII ст. та їх впливу на розвиток краю. Також планується з'ясувати соціальні межі між різними групами міських жителів, які особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах.

Проблемами соціальної та етнічної структури населення Подільського воєводства займався чимало дослідників. Зокрема, окремі питання окресленої теми знайшли своє відображення у працях О.С. Компана, М.Б. Перова, М. Доровича, А.В. Опрі, Е. Сецинського, О. Будзея, О. Подградської, В. Григоряна та ін. На жаль, вказані наукові доробки не відтворюють всю складність видозмін у просторі і часі етнічної та соціальної структури подільського краю в досліджуваний нами період.

З'ясовуючи основні компоненти соціальної структури населення Подільського воєводства у другій половині XVII–XVIII ст., зауважимо, що з розвитком торгівлі та ремесла по містах розвинулися три відмінні одна від одної соціальні групи населення. Це були:

- 1) міська верхівка, аналогічна західноєвропейському патриціату;
- 2) міське поспільство, що в польських документах того часу зветься по латині *communitas civium*. Ця група становила основну частину міського населення; ядром її були ремісники і купці;
- 3) міські низи (*plebs*) – найбідніша, без прав міського громадянства маса населення [1, с. 83].

Чітко проведеної межі між цими трьома групами не було. Відбувалось проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки – деградація представників вищих груп до становища нижчих.

Для прикладу візьмемо одне з найбільших міст Подільського воєводства – Кам'янець-Подільський. Міська верхівка у XVII ст. продовжувала займати в місті керівні позиції, а члени міських урядів формувалися переважно з її середовища. Серед них були вїйт, лавники, багаті купці, лихварі, найбагатші ремісники тощо. Особливістю управління в Кам'янці-Подільському була його двоцентровість, тобто окрім названих представників міської влади до міського патриціату належали й представники замкового керівництва: староста, підстароста, воєвода, кашник, хорунжий, каштелян, ловчий, писарь, судді земські, скарбник і т.д. [2, с. 56–129]. Не зважаючи на свою нечисленність, вже з середини XV ст. вони підпорядкували собі все міське управління. Це явище було характерним для всіх трьох магістратів: українського, польського і вірменського та замкової адміністрації. В руках патриціату знаходилася адміністративно-судова влада, все міське, замкове і старостинське господарство, а міські і старостинські прибутки досить часто використовувались ними у власних інтересах. Наприклад, на 50-ті рр. XVIII ст. у передмісті Кам'янця-Подільського Польських фільварках члени Ради українсько-польського магістрату Зелінський та Гірш володіли значними земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Крім того, протягом двох років вони орендували дві корчми: Нижню та Верхню. Від корчем урядовці отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували [3, с. 378]. Магістрат розглядав цю справу у судовому порядку, проте покарати звинувачених не вдалося [4, с. 379].

Представники міської адміністрації (вїйт, писар, цехмістри) проживали в центральних кварталах міста і завжди були заможними. Їхнє соціальне і матеріальне становище постійно підтримувала держава в особі королів [5, с. 151]. Зокрема, Ян Казимир підтверджував привілеї вірменам у 1649, 1652 та 1658 рр. Відомим є той факт, що 23 березня 1658 р. король Ян Казимир за заслуги кам'янецьких вірмен перед державою спеціальною грамотою подарував декілька хуторів вірменському вїйту Кам'янця та членам магістрату, дозволив їм збудувати готель, виготовляти напої [6, с. 183]. Крім того, було підтверджено право вірмен торгувати мальвазією

і мушкателею, а також здійснювати продаж різних напоїв: пива, меду, вин і горілки у своїх будинках та крамниця [7, с. 558]. Король надавав вірменам привілеї за те, що їхня громада була йому вірною в часи облоги міста українськими військами, під час нападів татар, а також за активну допомогу громади у ліквідації наслідків пожеж у місті та різних пошестей. Також було дозволено на підлеглих вірменам землях влаштувати корчму, готувати та продавати в ній різні напої [6, 183]. Привілеї вірменам були підтверджені й у 1665 та 1699 рр. [5, с. 152].

До міської верхівки належало й заможне духовенство, що групувалося навколо головних храмів громад: католицьке – в кафедральному храмі св. Петра і Павла, православне вірменське – у храмі св. Миколи і православне українське – в храмі св. Трійці та Іоана Предтечі. Після повернення Поділля до Польщі в 1699 р. Римо-католицька церква відновила свої позиції. Розпочалось будівництво нових костьолів, виникали нові монастирі. За підрахунками дослідників, у XVIII ст. на Поділлі споруджено 648 костьолів і монастирів, що у 25 разів більше, ніж за попередні кілька століть [8, с. 68]. Продовжувало зростати землеволодіння Римо-католицької церкви, яке часто збільшувалося за рахунок земельної іпотеки. Якщо місцеві поміщики не могли сплатити борг, римо-католицьке духовенство присвоювало заставлені маєтки. В результаті таких операцій лише єзуїти отримали на Поділлі десяток сіл. Традиційним джерелом збагачення Римо-католицької церкви були грошові пожертвування магнатів і шляхти. Так, кам'янецькі францисканці в першій половині XVIII ст. отримали від шляхти 35 тис. злотих, а Дунаєвецькому костьолу від магнатів Потоцьких щорічно, починаючи з 1769 р., виділялося 175 крб. сріблом [8, с. 68].

До особливо заможних представників замкового управління належали староста, підстароста, каштелян (відповідав за замкові укріплення), скарбник, бургграфій (управитель замку, який видав його військовими справами і старостинськими маєтностями), ключник тощо. У більшості випадків цей прошарок суспільства був звільнений від будь-яких податків та поборів. Так, у Червонограді від податків були звільнені бурмистр, писар, 10 козаків і «побережників». У той же час 23 городяни давали чинш (від 12 грошів до 3 злотих кожний), відпрацьовували на польових роботах, давали різноманітні десятини, а також 20-ту вівцю, свиню, «від бджіл», «від двяного барана». 10 найбільш бідніших міщан (т. зв. «коморники») давали всього по 6 грошей чиншу, але виконували різноманітні повинності [9, с. 211–212].

Часто найвищі посадові особи в регіоні нехтували указами короля й дбали в першу чергу про збагачення власної кишені. Зокрема, у 1658–1660 рр. між кам'янецьким старостою Яном Замойським та різними орендаторами були укладені кілька контрактів. Предметом угод стали певні види міських доходів: оренда млинів, броварень, митні збори з напоїв та ін. У 1658 і 1659 рр. вартість оренди складала відповідно 10 і 9 тис. злотих. Орендаторами ж виступали польські шляхтичі. Так, у 1658 р. орендаторами було два подружжя – Габріель Богущкий і Теофілія Рудецька та Криштоф Секержицький і Ядвіга Рибечовська. Умови контрактів передбачали внесення грошових сум авансом двічі на рік. Але оскільки економічна ситуація була нестабільною, щороку ставка орендної плати зменшувалася, а орендаторами ставали інші особи. Нарешті, у 1660 р. орендаторами стали 4 підприємці-євреї. Звісно, що ні про яке виконання королівських указів староста і не замислювався [9, с. 212–213].

Іншу соціальну групу жителів Кам'янця-Подільського у XV–XVII ст. формували його середні верстви. Це незаможні купці, ремісники, власники крамниць, лавок, мешканці, які прийняли Міське право, власники млинів, середнє духовенство і т. д. Згідно з тодішньою термінологією, всі вони належали до міського поспільства (в німецьких містах цей стан називався бюргерами). Ця категорія виступала захисником інтересів середнього і нижнього міських станів, намагалася контролювати міське управління, добивалася участі в законодавчій владі, права брати участь у здійсненні контролю над міськими прибутками, над ремеслом і торгівлею, над витратами щодо зведення і реконструкції міських укріплень. Як правило, ця категорія людей володіла власним будинком, при якому досить часто був сад і город. Багато з них були власниками лавок, якщо це були торгівці, або майстерень, якщо це були ремісники.

Найбільше цехів у Подільському воеводстві виявляємо в Кам'янці-Подільському. Тут, згідно з документами, в 50–60-х рр. XVII ст. діяли окремі цехи майстрів-католиків (поляків), православних (українців), вірменів. Серед римо-католицьких відомі цехи: 1) ткачів; 2) об'єднаний цех столярів, боднарів та стельмахів; 3) кушнірів; 4) шевців; 5) кравців (до цього цеху, можливо, входили і українці); 6) слюсарів, мечників, ковалів (офіційно об'єдналися в один цех в 1700 р., до цього, можливо, існувало два цехи); 7) шорників та сідельників;

8) ювелірів; 9) гончарів; 10) цирульників; 11) різників [10, с. 12–18].

З документів відомо про існування наступних цехів, де майстрами були православні: 1) шевців; 2) кушнірів; 3) кожум'як. Вірменські майстри утворили цехи: 1) шевців; 2) кушнірів; 3) ювелірів; 4) цирульників [10, с. 15–16].

Цехи рішуче боролися з конкуренцією нецехових майстрів (партачів) та купців. У грамоті, що була видана цехові кам'янецьких ткачів королем Михайлом Вишневецьким у 1669 р., в доповнення до цехового статуту 1601 р. вказувалося, що партачів, «які діють на знищення цеху», дозволяється брати під арешт у будь-яких юрисдикціях, як в місті, так і в передмісті, особливо «в гумнах польських». Право на їх покарання залишалось за магістратом. Заборонялося займатися ткацтвом солдатам місцевого гарнізону, які не входили до складу цеху. Вірменським купцям заборонялося продавати сурові полотна (це розцінювалось як дія «на знищення цеху, як і інші знищили»), або ж вони мусили сплатити цехові певну суму [10, с. 13, 15–16].

В 1669 р. королем були також підтверджені права ще одного кам'янецького римокатолицького цеху – об'єднаного цеху боднарів, стельмахів, столярів. Нововведення зводилися до наступного: 1) цех повинен завжди перебувати при францисканському костьолі Успіння Пресвятої Богородиці, тому що там цим цехом споруджено вівтар та склеп для погребу членів цеху; 2) вступаючи до цеху обов'язково повинні бути громадянами міста та показати свої документи; 3) заборонялось цехові приймати в навчання учнів православного та вірменського віросповідання, а також тих, хто вже навчався в інших місцях; 4) так як роботи осіб, які не належать до цеху (тобто партачів), шкодять цехові та підривають його добробут, всі їхні товари повинні бути конфісковані [10, с. 11].

З другої половини XVII ст. відомі документи, що стосуються трьох цехів у Меджибожі: ткацького, кушнірського та кравецького. Можна припустити, що крім них у місті існували цехи гончарів, шевців і ковалів. На відміну від Кам'яня-Подільського, до цехів у Меджибожі входили як ремісники-католики, так і православні. У 1663 р. власниця Меджибожа Є. Сенявська надала грамоту цехові ткачів. Особливістю організації меджибзького ткацького цеху були численні частування пивом і горілкою. Наприклад, за якісь провини член цеху не лише вносив штраф грошима в цехову касу та давав віск на свічки в храми, але й купував для членів цеху одну чи дві бочки пива [10, с. 11–12].

У Сатанові, як впливає з підтверджувальних грамот початку XVIII ст., у 50-60-х рр. XVII ст. могло існувати 6 цехів: шевців, теслярів, кушнірів, ткачів, ковалів, гончарів [10, с. 20–22]. Серед професійних об'єднань ремісників Поділля відомо про існування в Летичеві спеціального цеху ремісників, що виробляли цеглу [1, с. 213].

Незважаючи на заборони і переслідування, розвивалося позацехове ремесло. Працю партачів часто і з вигодою для себе використовували міські багатії. Так, у 1659 р. кам'янецькі ремісники звинуватили війта польського магістрату в тому, що він переховував у себе ремісників-партачів [9, с. 215].

Найбільш бідну і обездолену частину міського населення становили слуги, поденщики, наймити, селяни, холопи і т.д., які в соціальному відношенні виступали переважно як безправна частина міського населення.

Міська аристократія ще задовго до XVII ст. захопила в містах керівні позиції. Члени міських урядів кооптувалися головним чином з її середовища. Міські багатії охоче ріднилися з обіднілою шляхтою. Протягом XVII ст. по судах розглядалось чимало справ про «самозваних» шляхтичів. Так, «шляхтич» Поповський виявився сином барського міщанина Омеляна Колодія. Міщани Бара, п'ять братів Войтовичів, іменувалися в документах шляхтичами Михайловськими від назви набутих ними ґрунтів – Михайлівських [11, с. 77–78]. Нобілітація міської верхівки не тільки не припинилась після визвольної війни, а, навпаки, збільшилась. Найбільш економічно сильні представники міської верхівки протягом визвольної війни і в післявоєнні роки прибрали до своїх рук великі земельні багатства, серед них і шляхетські маєтки, власники яких загинули або не повернулись. Користуючись цим, нові господарі маєтків почали називатися дідами цих володінь, присвоївши собі герби та імена колишніх власників. Нескінченні судові процеси на початку XVIII ст., викликані скаргами шляхти на проникнення в її середовище міщан, свідчать про успіхи міської верхівки в домаганнях шляхетства.

Міська аристократія і найбільш заможна частина міського поспільства відчували постійну тривогу за своє майно і гроші, часто примножені саме в завірюсі класової боротьби. Ця тривога також зумовлювала обережність їхніх дій.

Поza промислово-торговельним життям міст стояла така нечисленна категорія населення, як боярство. Колишні державні бояри опинилися в становищі якогось середнього стану, який не мав точно окреслених в юридичному відношенні прав панівної верхівки, але за традицією користувався низкою важливих феодалних привілеїв. Одним з них, і найбільш важливим, було право землеволодіння на умовах воєнної служби. Ця верства була дуже неоднорідна і приречена на розпад. Бояри виконували обов'язки польової сторожі на татарських шляхах, супроводжували господарських і королівських гінців, «бігали з листами», ставали «конно і збройно» на заклик старости тощо.

В другій половині XVII ст. зустрічаємо такі специфічні категорії населення міст, як «стрільці», «побережники», «гайдуки». Все це перехідні прошарки, на обов'язку яких лежала охорона і сторожа в приватновласницьких старостинських маєтках [12, с. 21].

Уже в першій половині XVII ст. в таких містах, як Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець та в багатьох інших польські міщани і представники шляхти зайняли керівні позиції в міських урядах. Польський уряд намагався вводити всюди діловодство польською мовою, що мало полегшити денационалізацію українців. Ще з часів Люблінської унії ввійшов у силу королівський наказ, щоб «міські документи писалися польською мовою відповідно до коронного звичаю».

Після війни, повертаючись на старі місця, польські міщани і шляхта намагались відновити всі свої довоєнні позиції. Відновили роботу польські магістрати в Кам'янці-Подільському, Барі та інших населених пунктах [1, с. 97].

В містах і містечках Подільського воєводства в досліджуваній період жили люди різних національностей: українці, поляки, євреї, вірмени, волохи (молдавани), татари, греки, турки та ін. Українців, як корінного населення, була переважна більшість. Серед міщан іноземного походження за кількісним складом і участю в політичному та економічному житті виділялись поляки, вірмени та євреї [13, с. 228].

Корінним і найдавнішим населенням багатьох міст і містечок Поділля були українці. Простежимо соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти цієї громади на прикладі міста Кам'янця-Подільського. Досліджуючи проблему землеволодіння Кам'янця, як зазначає М. Петров, можна встановити й локалізувати земельні території кожної з трьох громад. Так, землеволодіння мешканців польської юрисдикції знаходилися з північно-західного боку Старого міста і отримали назву Польські фільварки (назва збереглася до наших днів). Вони розпочиналися від каньйону р. Смотрич, що навпроти Замкового мосту, охоплювали весь мис і тягнулися аж до с. Голосків та р. Мукши. Землеволодіння жителів української громади розміщувалися з південно-східного боку Старого міста і отримали назву Руські фільварки (ця назва існує й сьогодні). Вони зосереджувалися в межиріччі Смотрича і Мукші, тягнулися від Карвасар аж до Дністра. На схід від Старого міста і північніше землеволодіння української громади Кам'янця розташовувалися земельні наділи мешканців вірменської громади – Вірменські фільварки. Між двома вищезгаданими національними громадами часто виникали територіальні суперечки [4, с. 378–379].

Довге співжиття українців та вірменів у місті приводило до того, що останні досить часто мали типові українські імена, серед яких вийти Юрко і Сергій, пан Пилип, міщанин Івашко, Гришко, Дем'ян, Мусій, Богдан, Самійло [14, с. 57].

Звертаючи увагу на демографію мешканців української громади міста протягом XIV–XVI ст., зазначимо, що в кількісному відношенні вони переважали над іншими етносами. У XVII ст. ситуація дещо змінилася, однак не на користь українців. Згідно з документом 1662 р., в місті поголовне сплатили 409 українців, 1 072 поляки, 696 вірменів і 261 євреї [15, с. 122].

Доречно зауважити, що представники усіх станів української громади майже постійно зазнавали утисків і гонінь з боку представників лави і ради польського магістрату, замкового старости, Римо-католицького духовенства. Справа іноді доходила до того, що українське населення насильно виселяли за межі міста, обмежували у правах на заняття торгівлею і ремісничим виробництвом, забороняли користуватися українським письмом, насаджували римо-католицьку віру і т. д. Як наслідок – неодноразові звернення представників громади за захистом до короля і сейму. Підтвердження прав українській громаді на самоврядування повторно надавали королі у 1658 і 1669 рр. [14, с. 57].

Документ 1658 р. засвідчує, що після пожежі українського ринку, який розміщувався біля Кушнірської башти, король Ян Казимир, підтверджуючи права українцям, призначив їм навіть новий будинок для ратуші – будинок Кіріака, що знаходився недалеко від Іоанно-

Предтеченської церкви (тепер приміщення на вул. П'ятницькій, де розташовується адміністративний корпус історико-архітектурного заповідника [16, с. 50–51]) і звільнив його від усіх податків та повинностей. Появу нового ринку громадського центру української громади біля Іоанно-Предтеченської церкви та поряд з ринком вірменської громади зафіксував у своїх нотатках фризський мандрівник Ульріх фон Вердум, який відвідав Кам'янець на початку 70-х рр. XVII ст. Він писав, що місто ділиться на 3 частини: південна заселена вірменами, які мають тут свій окремих ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займають русини. Тут є великий міський дім (ратуша) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині живуть поляки, які теж мають там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина має своє окреме управління [17, с. 99]. Щодо самоврядування української громади, то мандрівник помилився, адже ще у 1670 р. вона його втратила і була підпорядкована польській юрисдикції [7, с. 521–523]. Правда, ненадовго, оскільки з часу переходу Кам'янця під владу Туреччини (1672 р.) громада відновила свою самоврядувальницьку діяльність [3, с. 203–204]. Крім того, зросла й кількість українського населення. Якщо всіх мешканців міста писемні джерела у 1681 р. зафіксували в кількості 3 414, то серед них було 280 українських родин, 75 вірменських, 36 польських, 35 єврейських і т.д. [18, с. 226].

Цінні свідчення щодо демографічної ситуації в місті зосереджує «Реєстр» податків населення Кам'янця та його округи 1681 р., складений турецькою адміністрацією міста [19, с. 32–38] (див. табл. 1).

На основі таблиці з'ясуємо, що в період перебування Кам'янця у складі однойменного ейялету українському населенню було повернуто самоврядування і в чисельному відношенні, поряд з іншими народностями, воно переважало. За умови, якщо українських сімей налічувалося 280, то всіх мешканців громади – 1 680. Враховуючи кількість сімей поляків (58), вірмен (75), греків і болгар (29), євреїв (35) та циганів (14), які у 1681 р. мешкали в Кам'янці, то їхня кількість становила 1 266 осіб обох статей [19, с. 34–35].

Наступ польських патрициїв на права українців особливо посилювався наприкінці XVII – у XVIII ст. Зокрема, після переходу Кам'янця у 1699 р. під владу Польщі українській громаді заборонялося мати своє самоврядування і вона була підпорядкована польській. Так було утворено польсько-українську юрисдикцію. Звичайно, представники української громади виступали з протестами проти такого вчинку польського магістрату, однак відстояти свої права українцям так і не вдалося. У 1702 р. польсько-український магістрат, відправляючи на сейм депутатів, поставив перед ними завдання клопотатися, щоб «Русь» повністю була послухною польському праву, і цього вони добилися. У 1703 р. названий магістрат записав до своїх судових книг протест проти українських райців Івана Опученка, Федора Філіповича і Василя Хвостика, які таємно і окремо засідали від польських райців та начебто підбурювали до непокори польській адміністрації українське населення міста і його околиць [3, с. 204, 209]. У тому ж році українська громада міста повністю втратила своє самоврядування.

Таблиця 1

**Етнічний та чисельний склад населення
Кам'янця-Подільського у 1681 р.**

№ п/п	Етнічна приналежність	Кількість сімей	Одинокі	Головний податок
1	Українці	280	20	6 980
2	Поляки	36	13	1 020
3	Вірмени	75	14	1 969
4	Греки та болгар	29	3	732
5	Євреї	35	1	1 440
6	Цигани	14	1	–
7	Не з'ясований етнос (Краків)	22	1	333
	Всього	491	53	12 474

Особливими привілеями користувалось польське населення. Його чисельність протягом досліджуваного періоду збільшувалася внаслідок росту існуючих і виникнення нових міських поселень. За даними М. Владімірського-Буданова, польський елемент на Поділлі в 1569 р. становив 4% сільського і 10% міського населення [20, с. 202]. Припускаємо, що цей по-

казник був вищий для Подільського воєводства як для території, раніше приєднаної до Речі Посполитої, ніж на Брацлавщині. Кількість поляків зростала за рахунок імміграції і природного приросту. До міського населення Поділля зараховуємо і особовий склад польських військових застав, які, до речі, були незначними. Так, навіть Кам'янець-Подільська застава у XVII ст. налічувала близько 300 чоловік [21, с. 92]. На 1565 р. поляки становили 18,5% мешканців Смотрича, 19% – в Меджибожі, тоді як українців було відповідно 59 і 76,5%, євреїв – 22 і 11% населення. В Кам'янці-Подільському в середині XVII ст. близько 45% населення складали поляки. У другій половині XVII ст. польський елемент переважав й у м. Бар [22, с. 68].

Про панівне становище польської громади свідчить «розкладка» земельних ресурсів у м. Кам'янці-Подільському та його передмістях. В межі землеволодінь посполитих польської громади міста вклинювалися хутори міських патриціїв польської юрисдикції, окремих представників культу римо-католицького обряду, землеволодіння храму св. Юрія Мученика, єзуїтського ордену, отримані упродовж XVI–XVIII ст. різними шляхами. Для прикладу зазначимо, що збереглися письмові свідчення на землеволодіння отця Доброгоста Козмінського, члена ордену св. Францішка при костелі Панни Марії в Кам'янці з братією його конвенту. Вони представили на свої землеволодіння привілеї, отримані ще від короля Владислава. Це були документи на город, що знаходився в долині лівого берега р. Смотрич і тягнувся від Замкового мосту аж до Польської брами. Крім того, їм (францисканцям) давав десятину від своїх прибутків замковий фільварок, десятину вони отримували від млина при Польській брамі і мали у підпорядкуванні ще 7 городників (садівників) на Підзамчі [12, с. 15–16].

В межах Польських фільварків в першій половині XVIII ст. сформувалося передмістя Біланівка. В актових книгах українсько-польського магістрату середини XVIII ст. передмістя мало назву «Дольні фільварки». Згідно із свідченнями подимних податків 1750 р., з мешканців передмістя було зібрано 100 злотих. За умови, що з диму жителі передмістя платили по 3 злотих у рік, тут знаходилося понад 30 садіб. Функціонувала там і корчма. Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. передмістя вже йменувалося Біланівкою. Очевидно, його назва походила від прізвища одного із заможних мешканців передмістя – Білана, про великі землеволодіння якого засвідчує візита Георгіївської церкви 1771 р. У документі в описі церковних землеволодінь поля пана Білана називаються межовими. Їх розташування добре знали землеміри магістрату, жителі передмістя, а також окремі кам'янчани, які володіли у цих місцях сіножатями, лугами, пасіками, хуторами. Серед них кушнір Вихватніка, міщанин Костя Коваленко, пан Тарнавський, шляхтич Йозеф Губчак та ін. [4, с. 378–379].

Значну частину міських жителів Поділля складали вірмени (див. додаток № 3). В Кам'янцю-Подільському вірменський квартал розташовувався в південній частині міста. Тут знаходились будинок вірменського магістрату, який називався ратушею, декілька вірменських церков, а також двоповерхова будівля, яка мала назву «вірменський торговий дім». На відміну від Кам'янця, в Язлівцю вірменський квартал знаходився у центрі. Дві вулиці, заселені лише одними вірменами, перехрещувалися точно по центру містечка. Там же, на невеликій височині, знаходилася вірменська церква св. Богородиці [24, с. 103]. Місіонер А.-М. Піду пише, що крім цієї церкви у вірмен в Язлівцю за межею містечка були ще «часовня» Благовіщення і монастир св. Григорія Просвітителя [24, с. 104].

Численні архівні документи дозволяють говорити про активну участь вірменського купецтва Кам'янця-Подільського у торговельних зв'язках України і Польщі з Молдавією, Чехією, Моравією та іншими державами. Зокрема, купці-вірмени привозили до Молдавії сукна з країн Західної і Центральної Європи, вивозили ж биків, місцевих і турецьких коней, шкіри, вина, віск, рибу з частковим перепродажем вказаних товарів у Краків, Пруссію, Сілезію і Чехію [25, с. 80].

Як і в Кам'янці-Подільському, в Язлівцю вірмени також брали участь у забудові укріплень і фортечних стін навколо містечка. В язловецькій фортеці, величезні стіни і численні будови якої збереглися до наших днів, можна побачити ліпний вхід, який з першого ж погляду видає своє вірменське походження. Вірмени – майстри по каменю з виключною старанністю і смаком прикрасили раму входу гарними орнаментами [24, с. 105].

Адміністративні органи вірменської громади в Язлівцю, як зазначалось вище, були точно такими, як і органи багатьох інших вірменських колоній Речі Посполитої. Відповідно, були вїйт і суддя, функціонували духовний і світський суди. Радою «сорока мужів», яка обиралася з числа найвидатніших, обов'язково заможних і тих, хто досягнув видного становища міщан, керу-

вав маршал. Рада мала право контролювати діяльність в'їта і суддів. Проте найголовнішою особою був в'їт, який підпорядковувався безпосередньо власнику містечка.

Стосовно вірменської громади в Кам'янці-Подільському зазначимо, що в роки перебування міста під владою Туреччини частина вірмен продовжила мешкати тут, але значна їх кількість залишила його. Діяльність вірменського суду в місті у 1672–1699 р. була скасована [5, с. 153]. Джерело 1680 р. містить інформацію про те, що в місті податок було зібрано лише з 75 вірменських сімей та 14 одиноких осіб [19, с. 34]. Більшість вірмен виїхала до Болгарії, а частина – у західні українські землі.

Після переходу міста наприкінці 1699 р. під владу Польщі життя вірменської громади почало відроджуватися, хоча й з великими труднощами, які спричинялися не лише важким економічним становищем міста, а й значними перешкодами з боку польського магістрату. Джерела засвідчують, що вірменській громаді, як і двом іншим, спочатку необхідно було відновити своє самоврядування і зайнятися відбудовою міста, а також відродженням усіх сфер міського життя. З опису Кам'янця 1700 р. дізнаємося, що вірменські квартали були досить значно зруйнованими. Коли вірменин Акоп Багдасарян у 1704 р. приїхав зі Львова до Кам'янця, то побачив місто у жахливому становищі. Він ледве впізнавав його вулиці [5, с. 153].

В перші роки XVIII ст. вірменський магістрат уже відновив свою діяльність, а його підприємливі патриції активно зайнялися торгівлею і ремісничою діяльністю. Правда, мешканців громади на той час налічувалось небагато. Згідно з «каталогом» перепису населення 1704 р., їх було 73 особи: членів уряду – 8, суду сорока мужів – 14, домогосподарів – 36 і дітей – 15 [5, с. 153].

Відродженню діяльності самоврядування вірмен в той час сприяв король Август II, який підтвердив всі їхні права і привілеї, надані попередніми польськими королями. Правда, протиріччя вірмен з представниками влади українсько-польського магістрату і за тих обставин не припинялися. Одна з магістратських кам'янецьких книг засвідчує, що 10 жовтня 1708 р. суд кам'янецького старости наклав штраф на вірменський (в тому числі й українсько-польський) магістрат за порушення торгівцями його юрисдикції цін, встановлених подільським підвоєвудою. Окрім магістрату, до 1710 р. відновив свою діяльність і суд сорока мужів [5, с. 153].

Непорозуміння між вірменським і польсько-українським магістратами призводили до того, що багаті вірменські патриції переходили під юрисдикцію останнього, більш надійно захищеного нормами магдебургії. Вони купували й нерухомість в межах особливо престижних її кварталів: на українсько-польському ринку, на вул. П'ятницькій, Зарванській, Троїцькій тощо. Цей факт красномовно засвідчує опис Кам'янця 1734 р. Зокрема, у західній частині ринку на той час мешкали вже вірмени Гуміловичі, у північній – пан Баранович, східній – Ахентович і Бакалович, південній – Святович, Баранович, Богданович, Овансович і т. д. [26, с. 234, 238, 243, 252, 253].

Непорозуміння між вірменами і польсько-українською юрисдикцією міста на економічному, соціальному, адміністративному і політичному підґрунті продовжувалися й у 60-80-ті рр. XVIII ст. Ці проблеми громади неодноразово намагалася вирішити в місті королівська комісія «Bonі ordinis», однак 3 лютого 1790 р. вона ліквідувала самоврядування вірмен і підпорядкувала їхнє життя польсько-українському магістрату [24, с. 98].

Серед населення міст і містечок досить багато було євреїв. В самому Кам'янці вони намагались поселитись ще в XV ст., але не могли цього зробити через низку обмежень польського уряду. Тому вони змушені були селитися на околицях (Зіньківці, Карвасари) [27, с. 396, 404] і лише інколи, не дотримуючись заборони, заходили до міста. А в 1589 р. райці і поспільство Кам'янця прийняли євреїв до числа міщан [28, с. 229]. Євреї проживали в Сатанові, Сидорові, Чемерівцях, Гусятині, Хмільнику, Шаргороді та інших населених пунктах [28, с. 229]. На 1765 р. в Плоскирові нараховувалося 300 осіб єврейської національності [29, с. 281]; у 1787 р. у містечку Деражні їх проживало 307 тощо [30, с. 167].

Після захоплення Кам'янця-Подільського турками євреї вільно жили в місті, займалися торгівлею. У 1790 р. вони живуть не тільки в околицях Кам'янця, але й у передмістях. В той час їх було: на Польських фільварках – 3, на Руських – 24, Біланівці – 3, Зіньківцях – 161, Жабинцях і Вітовцях – 28, Карвасарах – 168, Довжку – 11, Підзамчі – 27; всього 425 душ [21, с. 219].

Мешкали в містах і містечках Подільського воєводства й представники інших народностей (чемериси – в Барі, росіяни – в Хмельнику, Синяві та ін., молдавани – в Студениці, греки – в Меджибожі) [31, с. 53]. В середині XVII ст., за підтвердженням численних документальних

фактів, серед етнічного складу мешканців Подільського воєводства знаходимо вихідців із країн, які перебували під гнітом султанської Туреччини, а саме: волохи, мунтяни, серби, болгари, греки, угорці, арнаути. В містах займалися ремеслом чехи і німці. В документах зустрічаються жителі з прізвиськом Гайдук, що свідчить про прибуття на Поділля учасників гайдуцького (в своїй основі антифеодального) руху, що охопив у ті часи балканські країни [32, с. 131].

Таким чином, міське населення Подільського воєводства у другій половині XVII–XVIII ст. складалось з трьох основних груп: багатой верхівки, поспільства і бідноти. Соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також поляки, євреї, вірмени, представники інших національностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963.
2. Przyboś Casimirus. Urzędnicy województwa Podolskiego XV-XVIII wieku. Spisy. – Kraków, 1994.
3. АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1.
4. Петров М. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст. / М. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 379.
5. Петров М. Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янець-Подільського у XIV–XVIII ст. / М. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 151.
6. Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая / М. Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Вып. II. – Каменец-Подольский, 1878–1879. – С. 183.
7. Владимирский-Буданов В. Немецкое право в Польше и Литве / В. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного образования. – Вып. X–XII. – СПб., 1868. – С. 558.
8. Опря А.В. З історії католицької церкви на Поділлі (XIV–XVIII ст.) / А.В. Опря // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. – 1997. – Т. 1. – С. 68.
9. Трубочанінов С.В. Соціально-економічний розвиток Поділля в 50–60-х роках XVII ст. / С.В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 211–212.
10. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1904.
11. АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 2.
12. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1887. – Т. V. Lustracje królewsczyzn. Ziem ruskich. Wołyń, Podola i Ukrain z pierwszej połowy XVII wieku.
13. Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 228.
14. Петров М.Б. Українська громада Кам'янець-Подільського кінця XIV–XVII ст. : соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти / М.Б. Петров // Питання історії України : Збірник наукових статей на пошану професора П. Михайлини. – Т. 6. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 57.
15. Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Крикун // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971.
16. Будзей О. Вулицями Кам'янець-Подільського / О. Будзей. – Львів : Світ, 2005.
17. Вердум Ульріх. Щоденник / Ульріх Вердум // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 99.
18. Трубочанінов С.В. Поділля в останній третині XVII ст. / С.В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Т. 1 (3). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – С. 226.
19. Фішер Алан В. Кам'янець-Подільський під турками / Алан В. Фішер // Подільське братство. Інформаційний вісник. – № 3. – Кам'янець на Поділлі, 1993. – С. 32–38.
20. Владимирский Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 202.
21. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1895.
22. Кушнір Б. Польське населення на терені Хмельниччини : Сторінки історії / Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. 23–24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 68.
23. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2.

24. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В.Р. Григорян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1980.
25. Подградська О. Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XVI–XVII ст. / О. Подградська // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987.
26. Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) / М. Крикун // Український археологічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 2. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 234, 238, 243, 252, 253.
27. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. IX.
28. Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 229.
29. АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 2.
30. Щур Л.О. З історії єврейських поселень на Поділлі / Л.О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5(7). – С. 167.
31. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны) / А.И. Баранович. – М. : Изд-во АН СССР, 1959.
32. Шевченко Ф. Про етнічний склад населення Поділля в першій половині XVII ст. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля» / Ф. Шевченко. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 131.

Е.О. Зваричук, С.В. Маланчук. СОЦИАЛЬНАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ПОДОЛЬСКОГО ВОЕВОДСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII–XVIII ВЕКЕ

В статтє проанализирована соціальна и етнічна структура населення Подольского воеводства во второй половине XVII–XVIII вв. Определено, что городское население Подольского воеводства в исследуемый период состояло из трех основных групп: богатой верхушки, протонародья и бедноты. На основании этого выяснено, что социальные границы между различными группами горожан особенно резко проявлялись в крупных торгово-ремесленных центрах. Основная масса городского населения состояла из украинского населения, однако в городах Подолья проживали также поляки, евреи, армяне и представители других национальностей.

Ключевые слова: городская верхушка, городское протонародье, городские низы, замковое управление, магистрат, городская администрация, духовенство, социальная группа, этническая структура, цех, привилегии, демография, общество, самоуправление.

E.O. Zvarychuk, S.V. Malanchuk. SOCIAL AND ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF PODILLYA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XVII–XVIII CENTURY

The article analyzes the social and ethnic structure of the population of Podillya province in the second half of the XVII–XVIII centuries. It has been determined that the urban population of Podillya province during the period under investigation consisted of three main groups: the rich elite, the common people and the poor. On this basis it has been found that social boundaries between different groups of urban dwellers are especially manifested in the large trade and craft centers. The bulk of the urban population consisted of Ukrainian population, but Poles, Jews, Armenians, and representatives of other nationalities lived in the cities of the province as well.

Keywords: urban elite, urban common people, the urban poor, the Castle administration, city council, city administration, clergy, social group, ethnic structure, workshop, benefits, demographics, society, community self-government.